

HZ. PEYGAMBER'İN (sav) YAŞADIĞI DÖNEMDE DÜNYANIN DURUMU

Ahmet ALTUNGÖK*

Özet

Tarihte büyük roller ifâ etmiş olan peygamberler, genel anlamda dünya üzerinde çok güçlü medeniyetlerin ve güçlü hükümdarların bulunduğu dönemde dünyaya gelmişlerdir. Hz. Musa (as) peygamber, Koptah medeniyetinin zirveye ulaştığı ve II. Ramses döneminin güçlü bakiyesinin iktidarda olduğu bir dönemde; Koptah uygarlığının Semitik topluluklara karşı uyguladığı baskılara son vermek ve tanrı kral anlayışını yıkmak için mücadele etmiştir. Hz. İbrahim (as) peygamber, Mezopotamya'da birinci Babil döneminin yaşandığı bir dönemde dünyaya gelerek; putperestliğe karşı tek tanrıcılığın (tevhid) mücadelesini vermiştir. Hz. İsa (as) peygamber de Roma'nın en güçlü imparatoru olan Oktavianus'un iktidarı döneminde dünyaya gelmiş ve tek tanrıcılığın Roma topraklarına girişinin önünü açmıştır. Aynı şekilde Hz. Peygamber (sav) de dünya üzerinde Doğu Roma, Sâsânî, Göktürk ve Sui gibi büyük imparatorlukların olduğu bir dönemde dünyaya gelerek; tevhid dinini son ve en mükemmel şekliyle insanlığa sunmuştur. Bu çalışmamda Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde dünya üzerinde meydana gelen önemli gelişmelere ana hatlarıyla değinmeye çalıştım.

Anahtar Sözcükler: Hz. Peygamber (sav), Doğu Roma, İran, Göktürk, V. ve VI. yüzyıllar.

SITUATION OF THE WORLD DURING THE ERA WHEN THE PROPHET MOHAMMAD LIVED

Abstract

The prophets, who have played a great role in history, have come to earth in the period when very powerful civilizations and powerful rulers have been around the world in general terms. Prophet Moses, in an era when Coptic civilization was at the top and Ramses the II. was its leader with great power, struggled against the oppression applied by Coptic civilization towards Semitic communities and in order to destroy the God-king understanding. The Prophet Abraham came to earth in a time when the first Babylonian period was experienced in Mesopotamia and gave the struggle of monotheism (tawhid) against paganism. The Prophet Jesus came to earth at the time of the power of Octavianus, the most powerful emperor of Rome, and opened the way for the entrance of monotheism into the Roman territory. Likewise The Prophet Mohammad (may Allah bless him and grant him peace) came to earth at a time when great empires such as Eastern Rome, Sassanid, Gokturk and Sui were in the world; and presented the religion of monotheism to humanity in its last and most perfect

---

* Doç. Dr. Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü:ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

form. In this study, I tried to emphasize the main developments that have occurred on the world during the time when the Prophet Mohammad lived.

Key Words: The Prophet Mohammad, Eastern Rome, Iran, Gokturk, V. and VI. Centuries.

Giriş

Çok ilginç bir şekilde tarihin birbirine zıt güçlü şahsiyetleri sürekli olarak aynı zaman diliminde ortaya çıkmışlardır. Hz. Peygamber'in dünyaya geldiği dönem de dünya üzerinde büyük güçlerin bulunduğu ve önemli olayların yaşandığı bir dönemdir. Hz. Peygamber'in dünyaya geldiği dönem; aynı zamanda Türk milletinin ilk defa Türk adıyla Göktürk¹ imparatorluğu şeklinde, tarih sahnesinde yerini aldığı bir dönemi teşkil etmektedir. Çin ilk defa Hz. Peygamber'in dünyaya geldiği bir dönemde siyasi birliğini sağlamış ve tek çatı altında birleşmiştir. Hz. Peygamber'den önce gelen ve İslamî literatürde *ulu'l-azm* adı verilen büyük peygamberler de eski çağlarda önemli hükümdarların yaşadığı ve önemli olayların meydana geldiği dönemlerde tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır. Elbette dini olarak bizim inancımız bu tevafukun Allah'ın takdiriyle gerçekleşmiş olduğu yönündedir. Konuya giriş yapmadan önce; önceki peygamberlerin yaşamış oldukları dönemde gerçekleşen bazı olaylara göz atmakta fayda vardır. Kur'an; Hz. İbrahim'in kendisiyle mücadele ettiği Nemrûd adında bir hükümdardan bahsetmektedir². Ön Asya ve Yahudi kaynaklarının verdiği malumatlardan da anlaşıldığı gibi Hz. İbrahim, MÖ. 1900 yıllarında Birinci Babil döneminin hüküm sürdüğü Mezopotamya coğrafyasında yaşamıştır³. Bu dönemin en kudretli hükümdarı 6. Babil hükümdarı Hammurabi (MÖ. 2003-1961)'dir. Bu hükümdar seferleri, iskan politikaları, mimari eserleri ve yürürlüğe koymuş olduğu yasalarıyla meşhur bir hükümdardır. Yahudi kaynakları Hz. İbrahim'in (as) bu hükümdar döneminde yaşadığını teyit etmektedirler. Hammurabi, 43 yıllık iktidarı döneminde Eşnunna krallığını yıkmış; Elam hükümdarı Rim-sin'i ele geçirerek Elam topraklarını almış; Güney Mezopotamya'daki Larsa ve Uruk şehirlerini alarak Sümer bakiyesini Babil'e bağlamış, Kuzey Mezopotamya'da başlarında Şamşi-adad'ın bulunduğu Asurluları yenerek Subartu topraklarını ele geçirmiş ve Fırat nehri üzerinde bulunan Zimrilim adında bir hükümdarın yönettiği Mari krallığını ele geçirerek Babil devleti sınırlarını en geniş sınırlarına ulaştırmıştır⁴. Bu hükümdarın hemen ardından

¹ İlk defa Türk kelimesinin bu dönemde kullanılmış olmasıyla ilgili farklı yaklaşım tarzları bulunmaktadır. Türk kavramının halen ne anlama geldiği noktasında çok sayıda görüş mevcut ise de tam olarak bu kavramın ne anlama geldiği bilinmemektedir. Türk sözcüğü Orta Asya'da yaşayan bozkır kültürüne sahip bütün topluluklar için kullanılmış ortak bir kavramdır. Bu kavramın ortaya çıkışı ya Orta Asyalı toplulukların sosyal yaşamlarıyla alakalıdır veya onların inanç sistemleriyle ilgili bir kavramdır. Bu sözcüğün *Gök-tanrı* terkinde olduğu *gök* ile birlikte zikredilmesi Göktürkler tarafından *türk* kavramının kutsal olarak görüldüğü sonucuna da ulaşılabilir.(y.n)

² Kur'an'da *Nemrûd* olarak geçen bu hükümdar Tevrat'ta *Amraphel* şeklinde geçmektedir. Bu hükümdarın *Hammurabi* olduğu iddialarıyla ilgili olarak bkz. Günaltay 1987, 515.

³ Hz. İbrahim (as) güney Mezopotamya'da *Ubayd* kültür bölgesi üzerinde ortaya çıkan antik Sümer kentlerinden *Ur* şehrinde Birinci Babil döneminde dünyaya gelmiştir. Bkz. Günaltay 1987, 223; Kramer 2002, 384 (Kramer Hz. İbrahim'in (as) doğum tarihini olasılık olmakla beraber MÖ. 1700 göstermiş ve onun Keldaniler döneminde doğduğunu ifade etmiştir. Halbuki Keldaniler Babil egemenliğinin üçüncü dönemidir ve MÖ. 626 yılında başlamıştır. Birinci Babilliler Amurru kökenlidir. Bkz. Aynı yer). Hz. İbrahim'in (as) bir takım topluluklarla beraber Hammurabi döneminde Fırat tarafına gittiği yönündeki Tevrat'ta geçen ifadeler için bkz. Günaltay 1987, 514.

⁴ Günaltay 1987, 165, 350, 511vd.

Babil devletinin küçüldüğünü ve oğlu Şamsuiluna (MÖ. 1961-1923) döneminde Babillilerin bölündüğü görülmektedir. Büyük bir başarıyla egemenlik alanını oldukça genişleten ve gücünün zirvesinde bulunan Hammurabi'nin, İslam klasik kaynaklarının verdiği bilgiler doğrultusunda bir sivrisinek istilası sonucunda kendisinin öldüğünü ve ülkesinin harap olduğunu öğreniyoruz. Sahip olduğu güç ve imkanları Mezopotamya coğrafyasında putperestliği yayma noktasında kullanan ve kendisini tanrılaştıran bu hükümdarın Hz. İbrahim'in (as) tevhid mücadelesi sonucunda zavallı bir duruma düşmesi ibret verici bir konudur. Aynı coğrafyada Hz. Nuh (as) döneminde, putperestliğin yerleşik bir hal alması üzerine büyük bir tufan hadisesinin yaşanmış olduğu hepimizin malumudur. Taberi'nin bildirdiğine göre dünya üzerinde Moğolların haricinde bütün toplumlar Nuh tufanına inanmaktadırlar⁵. Zaten tufanla ilgili anlatılan hikayeler ve destanlar bütün toplumların belleğinde farklı rivayetler ve hikayelerle yaşamaktadır.

Tarihin diğer önemli olaylarından bir tanesi de şüphesiz antik Mısır'da, *Koptah* uygarlığının 19. hanedanlığının iktidarı sırasında gerçekleşen ikinci bir tufan olayıdır. Bu hanedan döneminin 6. firavunu olan II. Ramses'in (MÖ. 1279-MÖ. 1213) oğlu Mernaptah (MÖ. 1213-MÖ. 1203) ordusuyla beraber Nil nehrinin kollarından birisini geçerken boğulmuştur. 19. hanedan döneminde Koptah uygarlığı en geniş sınırlarına ulaşmış ve putperestliğin Ön Asya, Kuzey Afrika ve Yunanistan'da kalıcı olması yönünde büyük bir çaba göstermiştir. Bununla yetinmeyen Mernaptah; kendilerini "yarı tanrı" olarak gören önceki firavunların aksine kendisini "en büyük tanrı" olarak ilan etmiştir. Koptah uygarlığının zirveye ulaştığı ve antik Mısır'ın; II. Ramses⁶'ten devraldığı bu yüksek medeniyetin yeni hükümdarı, hızını alamayarak kendisini ilahlaştırmıştır. Bunun üzerine tarih kendisinin karşısına Hz. Musa (as) peygamberi çıkarmıştır. III. Amonofis⁷ tarafından dikilen ve daha sonraları "İsrail Anıtı" olarak adlandırılan Mernaptah steli⁸nde Mernaptah, kendi dönemindeki zaferleri anlatarak düşmanlarına karşı nasıl galip geldiği üzerinde durmuştur. İsrailoğullarına karşı büyük bir kıyım başlatan bu firavun, Hz. Musa'nın (as) mücadelesi sonucunda İsrailoğulları karşısında aciz kalmış ve ilahi bir güçle ordusuyla beraber gark olmuştur. Mernaptah'ın ordusuyla beraber imha olması; güçlü Koptah uygarlığının Libyalılar ve Egeli göçmen topluluklar karşısında zor durumda kalmasına neden

⁵ Taberi 1982, 120.

⁶ Kur'an, Hz. Musa'nın (as) firavunun sarayında büyüdüğünü anlatır. Bu firavun büyük ihtimalle II. Ramses'ti ve bu durumda Hz. Musa (as) Merneptah ile beraber aynı sarayda büyümüştü. II. Ramses'in on altı çocuğunun olduğu bilinmektedir. Bunun yanında kendisinin kraliyet ailesine mensup çocukların dışında 160 çocuğa daha baktığı söylenir. Bu çocukları sarayında yetiştiren Ramses onlardan yetenekli olanlara görevler vermekteydi. Bkz. Freeman 2010, 49.

⁷ Bu hükümdarın babası IV. Tutmosis, Mitanni hükümdarı Artatama ile siyasi bir ittifak kurmuş ve bunun neticesinde Artatama'nın kızı Mutamuya ile evlenmiştir. III. Amonofis'in, annesi Mutamuya'nın etkisiyle antik Mısırlıların en önemli dini kültü olan Amon-ra inancından soğuduğu anlaşılmaktadır. Bkz. İnan 1992, 106vd.

⁸ Bu anıt Flinders Petrie tarafından bulunmuş ve Alman filolog Wilhelm Spiegelberg ile beraber çözümü yapılmıştır. Stelde geçen "ysriar" sözcüğü uzun bir teatiden sonra bu ikili tarafından İsrail şeklinde okunmuş ve anıtın ismi İsrail anıtı olarak adlandırılmıştır. İfadenin bu şekilde okunması yoruma açık bir konudur. Bu ifadenin geçtiği cümle "İsrail'in diktiği çöp, tohum olmadı" şeklinde okunmuştur. (Bkz. tr.wikipedia.org/wiki/Merneptah_Steli, 2017) Halbuki bu kavram tek tanrı inancını İsrailoğullarıyla beraber Mısır topraklarına sokan Hz. Yusuf (as) peygamberin tevhid mücadelesine yönelik tepkisel bir ifade de olabilir.(y.n)

olmuştur⁹. Mernaptah'ın ardından Mısır; Libyalılar ve Egeli göçmenler tarafından istila girişimine maruz kalmış, fakat Mısırlılar bu istila faaliyetlerini bir zaman sonra bastırmışlardır. Yaşanan bu gelişmeler, antik dönem Koptah uygarlığının henüz tek tanrı inancına hazır olmadığını göstermiş ve tevhid inancı Hz. İsa'nın gelişine kadar Mısır'ı terk etmiştir.

Tarihin önemli temel taşlarından bir tanesi de Hz. İsa'nın doğumudur. Hz. İsa'nın dünyaya geldiği dönem Roma imparatorluğunun Avrupa, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Anadolu coğrafyasına tam hakimiyet kurduğu; sınırlarını Mezopotamya'ya ulaştırdığı bir dönemdir. Bu dönem Roma'nın başında Filius Octavianus (MÖ. 27-MS. 19) bulunmaktaydı. Bu hükümdara; ulu, yüce anlamında *augustus* unvanı verilmiş ve kendisi Roma'da cumhuriyet yönetimine son vermiş ve imparatorluk dönemini başlatmıştır¹⁰. Bu imparator yaşadığı dönemde tanrılaştırılmış kendisine "kurtarıcı, yüce bir güç" gözüyle bakılmış anısına tapınaklar yapılmıştır¹¹. Romalılar, Avrupa'nın birçok yerini ve Kuzey Afrika ile Anadolu, Suriye ve Filistin coğrafyasını ele geçirmiş yönünü Parthların elinde olan Mezopotamya'ya çevirmişti¹². Doğuya doğru yönelen Romalılar burada bulunan coğrafyalara ayrı bir önem vermişlerdir. Bu dönemde batının pagan kültürü genel anlamda tek tanrı inancının kök saldırdığı doğu coğrafyasını tehdit etmeye başlamıştır. Bu tehdidin önünde İsevilik önemli bir set görevi görmüştür. Roma'nın doğuya doğru yöneldiği bir dönemde ortaya çıkan İsevilik; Roma'nın pagan kültürünü zayıflatarak, bunun yerine tek tanrı inancının Avrupa'yı etkisi altına almasına vesile olmuştur. Havariler döneminde İsevilik hızlı bir şekilde imparatorluk sahasında yayılma göstermiş ve yönünü batıya doğru çevirmiştir¹³. Roma'nın doğuya doğru açılımının Avrupa'ya en büyük hediyesi İsevilik olmuştur. Tarih boyunca antik Mısır, Yunan ve Roma uygarlıkları üzerinde büyük etkiler ortaya koyan çok tanrılı pagan kültür, Hz. İsa'nın (as) getirmiş olduğu tevhid (tek tanrı) inancının etkisiyle batıda çöküntüye uğramıştır. Fakat İsevilik buna rağmen pagan kültürünün etkisiyle teslise dönüşmekten de kurtulamamıştır¹⁴.

Hız. Peygamber'den Önce Dünya'nın Durumu

Hız. Peygamber'in dünyaya gelişinden önce dünya üzerinde büyük güçlerin varlığına şahit olmaktayız. Bunlardan bir tanesi batıda ağırlığını hissettiren ve sınırlarını Kuzey Afrika'dan İspanya'ya kadar genişletmiş olan Doğu Roma imparatorluğudur. MS. 360'da başlayan ve MS. 430 yılına kadar etkisini Avrupa'da devam ettiren kavimler göçü¹⁵ neticesinde, MS. 395 yılında doğu ve batı olarak

⁹ Mernaptah dönemi Libyalılar ve Egelilerin istilaları için bkz. Mansel 1999, 87, 88vd; Thomson 2007, 393; Freeman 2010, 57vd.

¹⁰ İplikçioğlu 2007, 92vd.

¹¹ Akşit 1971, 114, 142.

¹² Roma-Parth savaşları için bkz. İplikçioğlu 2007, 89, 111, Lendering 2011, 63, 73, 85; 165, Atlan 2014, 188, 204, 205, 217.

¹³ Konuyla ilgili benzer görüşler için bkz. Bedirhan 2007, 354, 355.

¹⁴ İseviliğin resmi olarak teslise dönüşmesinde en büyük pay imparator Konstantinus'a aittir. Bu imparator tarafından MS. 325 yılında tertip edilen I. İznik konsilinde teslis inancı İseviliğin resmi inancı olarak kabul edilmiş ve teslise karşı çıkan İskenderiye patriği Arius din dışı ilan edilmiştir. Bkz. Ostrogorsky 2006, 44vd.

¹⁵ Kavimler göçü Asya'daki Hun topluluklarının MS. 350 yıllarından sonra Orta Asya'da gerçekleşen siyasi buhranlar ve kıtlık felaketlerinin sonucunda batıya doğru MS. 360 yılında gerçekleştirmiş oldukları göçlerin neticesinde ortaya çıkmıştır.

ikiye bölünmek zorunda kalan Roma imparatorluğunun doğu kısmı henüz Romalılık vasfını yitirmemiş bulunmaktaydı. Hz. Peygamber'in doğumundan önce; halen daha Latincenin resmi dil olarak kullanıldığı ve imparatorlarının *caesar* ve *augustus* unvanlarını taşıdıkları Doğu Roma imparatorluğunun başında I. Iustinianus (MS. 527-MS. 565) bulunmaktaydı. Adı geçen imparator döneminde Doğu Roma eski Roma imparatorluğunu tekrar canlandırmak amacıyla Batı Avrupa ve Kuzey Afrika toprakları üzerinde büyük bir istila faaliyeti başlatmıştı¹⁶. Bundan amaç doğuda büyük bir güce sahip olan Sâsânî Devletine karşı dünyanın en büyük gücü haline gelmek ve bu rakibine karşı dünyanın tek lideri olabilmektir. Aynı şekilde günümüz İran, Irak, Azerbaycan, Yemen, Afganistan, Türkmenistan, Pakistan toprakları üzerinde güçlü bir devlet kuran Sâsânî Devleti de en büyük rakibi olarak gördüğü Doğu Roma'ya karşı dünyanın en büyük gücü olabilmenin mücadelesini vermektedir. Her iki imparatorluğun başındaki hükümdarlar; konuşmalarında, mektuplarında ve kendilerine ait kitabelerinde; kendileri için, "dünyanın en büyük hükümdarı, krallar kralı, ölümsüz ruh, dünyanın hakimi" gibi unvanlar kullanılmaktaydılar. Bu amaçla bu iki imparatorluğun en büyük çabası topraklarını genişletmek, yeni zenginlik kaynakları bulmak ve siyasi anlamda dünyanın en büyük gücü haline gelmektir. Bütün bu çabalar da siyasi ve iktisadi rekabeti beraberinde getirerek, çıkar çatışmalarını körüklüyor ve bunun neticesinde korkunç savaşların ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Doğu Roma'nın; Batı Avrupa ve Kuzey Afrika'daki siyasi ve iktisadi kazanımları, İran imparatoru Hüsrev b. Kubad'ı (MS. 531-MS.579) korkutmuş ve bunun sonucunda Kuzey Mezopotamya ile Suriye toprakları savaş alanına dönmüş, her iki coğrafya üzerindeki onlarca şehir tahrip olmuştur. Bu tahribatın ardından Ortaçağ denince akla gelen temel taşlardan birisi olan veba salgını ortaya çıkmış ve her iki imparatorluğun egemenlik sahası içerisindeki binlerce insanın yaşamına mal olmuştur. MS. VI. yüzyılın ikinci çeyreğinde ortaya çıkan veba, Avrupa'ya kadar yayılmış ve I. Iustinianus'un eşi Theodora'nın da hayatını kaybetmesine neden olmuştur¹⁷. Her iki imparatorluğun kendi aralarında vermiş oldukları siyasi, askeri ve iktisadi mücadeleler kısa zamanda geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Ekonominin olmazsa olmazlarından olan ticaret yollarına egemenlik kurma yarışı; kısa zamanda Anadolu, Suriye, Mısır, Doğu Akdeniz, Kızıldeniz, Doğu Afrika, Arap yarımadası, Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizinin kuzeyi, ipek yolları, baharat yolu ve kürk yolunun da bu çekişmelerin yaşandığı bölgeler haline gelmesine sebep olmuştur¹⁸. Batı Roma'nın yıkılışının ardından da Avrupa

---

Hazar ve Aral'ın kuzeyindeki Alan topluluklarını yenerek onların batıya doğru kaçmasına sebep olan Hun toplulukları başlarında bulunan Balamir komutasında Alanları takip etmişlerdir. Alanlar İdil (Volga) havzasını terk ederek Don ile Dinyeper nehirleri arasında bulunan sahaya giderek Ostrogotlara sığınmışlardır. Fakat Asya Hunları MS. 365'te Ostrogot sahasına girerek her iki topluluğun Dinyeper'i geçerek Vizigot sahasına girmelerine neden olmuşlardır. MS. 370 yılında başlarında Atanarik'in olduğu Vizigot, Ostrogot ve Alan topluluklarını yenen Hunlar bu toplulukların Tuna'yı geçerek Roma imparatorluğu sahasına girmelerine neden olmuşlardır. Roma en tehlikeli göç dalgasıyla; Hunların Ulduz öncülüğünde MS. 400 yılında Karpat Dağlarını aşarak Orta Avrupa'ya girdikleri dönemde karşı karşıya kalmıştır. Bu coğrafyada bulunan Gotlar, Gepitler, Vandallar ve Sarmatlar İtalya'ya yönelmişlerdir. Bu şekilde Hun topluluklarının sebep olduğu bu göç dalgası MS. 440 yılına kadar devam etmiştir. Benzer bilgiler için Bedirhan 2007, 376 vd. bakılabilir.

¹⁶ Diehl 1939, 30; Sicker 2000, 202; Treadgold 1997, 181.

¹⁷ Gregory 2008, 143. Bu dönemdeki veba salgının etkileriyle ilgili Mango 2011, 30, 77; Johnston 2006, 44vd bakılabilir.

¹⁸ MS. VI. yüzyılda İranlıların gerçekleştirmek istedikleri hedefler arasında Akdeniz ve Karadeniz limanlarına ulaşabilmek arzusu bulunmaktaydı. İranlılar anılan hükümdarlar döneminde bu hedeflerine iki defa ulaşmışlar fakat geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Onların bu hedefleri ancak MS. VII. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşmiş ve İranlılar topraklarını Doğu Roma

coğrafyası; merkezi güçlü otoritelerden yoksun olmanın verdiği siyasi bir boşlukla, sonraki dönemlerde feodalite¹⁹ adı verilecek olan toprak ağalığına teslim olmuştur. Doğu Roma coğrafyasının dışında kalan bütün Avrupa toprakları üzerinde feodalite yaygın bir sistem haline gelmiştir.

Bu dönemde İranlılar ve Doğu Romalılar arasındaki mücadele etkisini eski dünyanın birçok coğrafyası üzerinde göstermekle beraber Orta Asya'ya kadar uzanmıştır. Bu coğrafya üzerinde ilk defa Hz. Peygamber'in velâdetinden on dokuz yıl önce Türk adıyla yeni bir devlet tarih sahnesine çıkmıştır. Asya Hunlarının kuzey kollarını teşkil eden Aşina topluluğu; MS. 552 yılında Bumin Kagan ve İstemi Yabgu'nun öncülüğünde, Göktürk adı altında büyük bir devlet teşkil etmişlerdir²⁰. MS. 557 ve MS. 567 yılları arasında on yıllık bir zaman dilimi içerisinde, Sâsânîlerle kurdukları bir ittifakın neticesinde; Doğu Romalıların çok iyi bildikleri ve savaşlarını takip etmek amacıyla gözlemci gönderdikleri Akhun²¹ Devleti, Göktürkler tarafından tarih sahnesinden silinmiştir²². Böylece dünyanın en büyük gücü olma yarışına Göktürkler de katılmış oluyorlardı. Göktürklerin Sâsânîleri siyasi açıdan zayıflatmak amacıyla onların iktisadi anlamda can damarlarını teşkil eden ticaret yollarını denetim altına alma yarışları, bir anda Göktürkleri Doğu Roma'nın müttefiki haline getirmiştir²³. Göktürkler ve Bizanslılar; ipek, baharat ve kürk yolu üzerindeki İran varlığını zayıflatmak amacıyla, Sâsânîlerle sayısız savaşların içerisine girmişlerdir. Fakat Doğu Roma kurnazlığı bu noktada kendisini göstermiş; bu savaşların başlamasının akabinde Göktürkler, Sâsânîlerle gerçekleştirilen savaşlar sırasında Doğu Roma tarafından yalnız bırakılmışlardır. Bu çekişmelerin yaşandığı dönemde; Karadeniz'den Büyük Okyanus'a kadar geniş bir saha içerisinde büyük bir Göktürk varlığı ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber, Göktürklerin Asya'nın en büyük gücü haline geldiği dönemde dünyaya gelmiş, fakat beş yıl sonra Batı Göktürklerin güçlü hükümdarı İstemi Yabgu MS. 576'da hayata veda etmiştir²⁴.

Göktürkler; Asya'nın en büyük gücü olma mücadelesini sadece İranlılara karşı değil, aynı zamanda Çinlilere karşı da yürütmekteydiler. Bu dönemde siyasi birlikten yoksun olan Çin yüzlerce hanedan tarafından yönetilen bir ülkeydi. Çinlilerin Göktürklerle mücadele ettikleri dönemde, Çin toprakları üzerinde birkaç tane büyük hanedan ortaya çıkmış ve diğer hanedanları kendi kontrolleri

---

aleyhine batı yönünde genişletmişler; Akdeniz ve Karadeniz limanlarına bir müddet sahip olmuşlardır. İki devlet arasındaki mücadeleler için bkz. Vasiliev 1952, I, 201; Gregory 2010, 147; Bury 2005, I, 418; Girişmen 1336, 306; Meşkur 1366, 94, 95; Şahid 1995, 61, 143vd; Sicker 2000, 201.

¹⁹ Feodalite kavramı Cermenceden Latinceye geçmiş olan *fief* ve *feodum* kavramlarından yola çıkarak ortaya çıkmış bir sözcük olmakla beraber; Erken Ortaçağlardan itibaren Avrupa'da ortaya çıkan toprak rejimini ifade etmek için XVII. yüzyılda kullanılmış bir kavramdır. Bkz. Ülgen 2010, 4.

²⁰ Rasonyi 1988, 96I.

²¹ İslam öncesi İran dini metinleri Akhunlar için *spet-khion* tabirini kullanmışlardır. Bu dini metinlerin Sanskritçe tercümelelerinde ise *sveta-huna* tabiri kullanılmıştır. Bu ifade Ak-hun anlamına gelmektedir. Bununla beraber *karmadh-khion* yani Kızıl-hun şeklinde ibareler de mevcuttur. Bkz. Konukçu 1971, 41, 44; Kafesoğlu 1984, 81; Sinor 2002, 404.

²² Rasonyi 1988, 96; Ligeti 1990, 75. Doğu Roma imparatoru Zenon, İran hükümdarı Firuz'a savaş için borç para vermiş ve İranlıların Akhunlarla yaptıkları savaşı takip etmesi için *Eusibios* adında bir gözlemciyi İranlılarla beraber göndermiştir. Bkz. Iranisha 1963, I, 357.

²³ Roux 1991, 67, 68.

²⁴ İslam klasik kaynakları Bumin Kağan'dan ziyade, İranlılarla ve Doğu Romalılarla yoğun irtibat halinde bulunan İstemi Yabgu'dan daha geniş bir şekilde bahsederler. İstemi, ülkenin batı kısmını yöneten bir yabgu olmasına rağmen bir kağan gibi hareket etmiştir. Örnek olarak bkz. İbnü'l-Belhî 2008, 85.

altına almışlardı. Bu hanedanlar içerisinde Batı Wei, Doğu Wei, Chi, Chou gibi hanedanlar ön plana çıkmıştır²⁵. Göktürkler Çinlilerle yaptıkları mücadelelerin ardından bu coğrafyadaki güçlü hanedanları kontrol altına almışlardır. Göktürklerin kudretli hükümdarı Tapo (MS. 572-MS. 582) Chou ve Chi hanedanlarını ortadan kaldırmıştır. Bu durum Göktürklerin Çin egemenliği üzerinde olumsuz sonuçlar ortaya koymuş ve Çin'i tek çatı altında birleştirecek olan Sui hanedanı ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber'in dünyaya geldiği dönemde Çin ilk defa tek çatı altında birleşmiş ve tek hanedan tarafından yönetilen büyük bir güç halini almıştır. Göktürkler, kısa zamanda çok geniş bir alana yayılmanın getirdiği avantajları gereği gibi kullanamamış ve batıda İran üzerinde tam anlamıyla siyasi ve iktisadi bir üstünlük sağlayamamıştır. Yine batıda Doğu Romalılar; Batı Avrupa ve Kuzey Afrika'da elde etmiş oldukları siyasi ve iktisadi üstünlüğü, doğuda İran'a karşı gösterememişlerdir. Batıda elde edilen kazanımlara karşılık doğuda ticaret yolları egemenliğini İran'a kaptırmış; Yemen elden çıkararak Babulmendeb kapısı Akdeniz'e açılan batılı gemiler için kapanmış, Kafkaslar üzerindeki İran egemenliği sonlandırılmamıştır²⁶. Buna karşılık İranlılar bu dönemde defalarca sınırlarını Akdeniz ile Karadeniz'e dayandırmış ve pek çok Doğu Roma şehri talan olmaktan kurtulamamıştır.

Hz. Peygamber'in dünyaya gelişinden kısa bir zaman önce İranlılar; antik Yunan, Roma ve Koptah medeniyetlerine yakın olan Mezopotamya topraklarına egemen olmanın vermiş olduğu avantajla büyük bir aydınlanma devresine girmişlerdir. Hind, Sind ve Doğu İran bakiyesinin verdiği avantajları bununla birleştiren İranlılar; ülkelerindeki Süryani bilim adamlarının varlığını da iyi değerlendirip, antik medeniyetlere ait kitapların çevirilerini yaptırmak suretiyle Sâsânîler dönemi rönesansının yaşanmasını sağlamışlardır. Tıp, felsefe, astronomi, hendese, coğrafya, kimya, eczacılık, edebiyat gibi farklı bilimlerdeki kitapların İran dillerine kazandırılması ve bunların yeni açılan okullarda okutulması; bilim, kültür ve sanatta büyük bir ilerlemenin sağlanmasını beraberinde getirmiştir. İran'ın; rakipleri olan Doğu Roma ve Göktürlere karşı elde etmiş olduğu siyasi ve iktisadi kazanımlar, etkisini kültür ve medeniyet alanında da göstermiştir. Siyasi, iktisadi ve kültürel açıdan gelişen İranlılar; kısa zamanda Arap yarımadası üzerinde bulunan Tihame, Bahreyn, Umman ve Yemen üzerinde de egemenlik kurmuşlardır. Bu siyasi ve kültürel yayılma Araplar üzerinde de varlığını göstermiş; Hz. Peygamber'in mensubu olduğu Kureyş Arapları kendilerini İran'ın müttefiki olan Benû Lakhmî'nin uyuğu olarak görmeye başlamışlar, onlarla siyasi ve ticari anlaşmalar yapmışlardır²⁷.

Hz. Peygamber'in dünyaya teşrif buyurduğu dönemde Araplar da Batı Asya'nın değişik mıntıklarında ya Doğu Roma'nın müttefiki olarak veya Sâsânî İran'ının müttefiki olarak varlıklarını devam ettirmekteydiler. Hz. Peygamber'in velâdetinden birkaç asır önce Suriye coğrafyasında bulunan

²⁵ Divitçioğlu 2000, 30, 176, 275.

²⁶ İranlılar; MS. 575 yılında Himyer Araplarının yardımıyla, Yemen'i Doğu Roma'nın müttefiki Etiyopyalıların elinden almışlardır. Bkz. Ya'kûbî, I, 204; Taberî, II, 292vd; Cüzcanî, I, 187, 187; Se'âlebi, 400; İbnü'l-Kesir, II, 292-296.

²⁷ Çağatay 1957, 62.

Tedmürlüler²⁸ Romalılar tarafından ve Mezopotamya topraklarındaki Hataralar²⁹ İranlılar tarafından tarih sahnesinden silinmişlerdi. MS. VI. yüzyılda Suriye'de Doğu Romalıların tabileri Gassaniler ve Irak coğrafyasının güneybatısında İran tabisi Lakhmîler birer krallık olarak mevcudiyetlerini devam ettirmekteydiler. Gassaniler; Doğu Roma ve İranlıların siyasi, askeri ve iktisadi rekabetleri sırasında, İranlıların Doğu Akdeniz'in zengin liman şehirlerine ulaşmalarını önleme noktasında önemli bir tampon güç vazifesi görmekteydiler. Lakhmîler ise İranlıların düşmanı olan Gassanilere karşı Sâsânîler açısından önemli bir müttefikti³⁰. Ayrıca Lakhmîler; Arap yarımadasının haracını İranlılar için toplayan ve İranlıların bu coğrafyadaki ticari faaliyetlerini yürüten önemli bir Arap unsuruydu. Yemen'de bulunan Himyerliler ise eski güçlerinden çok uzak bir vaziyette ve ülkelerini Habeşlilere kaptırılmış olmanın ızdırılarıyla kendi ülkelerinde zencilerin hizmetinde ikinci sınıf vatandaş konumuna düşmüşlerdi³¹. Orta Arabistan'ın doğusunda bir anda parlayan ve Himyerlilerin uyrukları tarafından ihya edilen Kinde devleti ise İranlıların yaşamış oldukları tarihi rönesansın gölgesinde Lakhmîler karşısındaki üstünlüklerini kaybederek sönmeye yüz tutmuşlardı³².

Arap yarımadasındaki Araplar ise Kur'an'ın tabiriyle cahiliye yaşam tarzının esiri olmuşlardı. Hz. İbrahim'in (as) getirmiş olduğu hanif (tek tanrıcılık) inancı yerini putperestliğe bırakmıştı. Arap yarımadasındaki topluluklar; Nebatîlerin etkisiyle putperestlikle tanışmışlardır. Arap yarımadasındaki toplulukların üstünlüklerini kabul etmiş oldukları Kureyşliler; Nebatîlerin Mısır, Yunan ve Mezopotamya'dan devşirmiş oldukları tanrıça heykellerinin aynısını yaparak bunlara tapmışlardır. Antik Mısırlıların kendisine tapmış oldukları İsis'in adını Uzza'ya tebdil etmişler; Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasında kendisine tapılan Kibebe'yi Hubal'a çevirmişler; antik Yunan tanrıçası olan Athena'yı Lat'a, diğer bir tanesi olan Nemesis'i de Menat'a çevirmişler ve bunlara tapıyorlardı³³. Cahiliye yaşam tarzı bu dönem insanların akıl yoksunluğunu çok farklı alanlarda ortaya koymaktadır. Kendisine tapmış oldukları bu putları (hş) Allah'ın kızları olarak gören cahiliye dönemi insanları; Allah'ın kendilerine ihsanda bulunmuş olduğu kız çocuklarını ise diri diri toprağa gömmekteydiler³⁴. Kur'an bu durumu yererek; bu dönem insanların dışı olan tanrıçalara tapmış oldukları halde, kendilerine Allah tarafından ihsanda bulunulan kız çocuklarını bir utanç vesilesi olarak görüp, onları diri diri toprağa gömmelerini şiddetli bir şekilde tenkit etmiştir. Hırsızlığın, faizciliğin, silahşorluğun, haydutluğun, kıtalin ve tefeciliğin meslek olarak görüldüğü bu yaşam tarzının; bütün

²⁸ Arab-ı Bâ'ide adı verilen eski Arap topluluklarının Suriye toprakları üzerindeki devamıdır. Semitik kaynakların Amalika ve Arap kaynaklarının İmlik adını verdikleri göçebe Arap topluluklarının devamı oldukları kabul edilir. Tedmürlülerle ilgili geniş bilgi için *Siyasi Açıldan Arap-İran İlişkileri* adlı çalışmamızda geniş bilgiye ulaşılabilir. Ayrıca konuyla ilgili olarak bkz. Dayf 1960, 31vd; Şeyh 1993, 117vd.

²⁹ Orta Mezopotamya'da Asur bakiyesi topraklar üzerinde Musul, Kerkük, Erbil ve Tikrit civarında yaşamış bir Arap topluluğudur. Büyük ve korunaklı kalelerde yaşamışlardır. Bu topluluğun Kudaa Araplarından olduğu söylenmektedir. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Belhî 2008, 62vd; Se'âlebî 1955, 310.

³⁰ Altungök 2016, 19, 20.

³¹ İbnü'l-Belhî 2008, 86.

³² Altungök 2016, 74.

³³ Diğer tarihçilerden farklı olarak Herodot'a göreyse Afrodit'in Asur versiyonu Militta, Arap versiyonu Lat, İran versiyonu Mitra'dır. Bkz. Herodot 2006, 75. Cahiliye dönemi Araplarının tapmış oldukları putlarla ilgili İbn Kelbî'nin Kitabu'l-Esnâm adlı kitabında çok sayıda bilgiye ulaşmak mümkündür.

³⁴ Konuyla ilgili ayet ve rivayetler için bkz. İbnü'l-Kelbî 1969, 32vd.

Arap yarımadasını etkisine aldığı bir dönemde, Hz. Peygamber tarihin akışını değiştirmek üzere gönderilmiştir. Hz. Peygamber risalet göreviyle görevlendirilmeden önce; bu dönemde yaşayan az sayıda hanifle beraber, Mekke şehrindeki sosyal bozukluklara tanık olmamak için Mekke'nin kalabalık hale geldiği Kâbe'yi ziyaret dönemlerinde şehri terk ederek inzivaya çekilmekteydiler.

Hız. Peygamber Döneminde Dünyanın Durumu

Hız. Peygamber'in çocukluk ve gençlik dönemleri olan MS. 571 ve MS. 588 yılları arası dünyanın üç büyük gücü olan Doğu Roma, İran ve Göktürkler arasında; siyasi, sosyal ve iktisadi anlamda büyük bir çekişmenin yaşandığı dönemdir³⁵. Hız. Peygamber'in dünyaya geldiği MS. 571 yılında Doğu Roma'nın başında II. Iustinus (MS. 565-MS. 578); İran'ın başında I. Hüsrev (MS. 531-MS. 579); Batı Göktürklerinin başında İstemi Yabgu (MS. 553-MS. 576); Doğu Göktürklerinin başındaysa Mukan Kağan (MS. 553-MS. 572) bulunmaktaydı. Mukan Kağan, Hız. Peygamber'in doğumunun ardından MS. 572 yılında ölmüş ve yerine Taspar (Tapo: MS. 572-MS. 581) geçmiştir. Yine bu dönemde Arapların çok sevdikleri İran hükümdarı Hüsrev b. Kubad ölmüştür. Adı geçen hükümdar Arap yarımadasındaki Araplar tarafından ciddi anlamda seviliyordu³⁶. Bundan dolayı cahiliye dönemi Arap şiirlerinde kendisinden övgüyle bahsedilmiştir. Bu hükümdar döneminde Doğu Roma, İran'a vergi ödemek zorunda kalan bir devlet haline gelmiştir³⁷. İranlıların bu hükümdar döneminde Doğu Roma'ya karşı elde etmiş oldukları üstünlükler devam etmiş, bunun üzerine Doğu Roma ve Göktürkler İranlılarla aralarındaki siyasi ve iktisadi sorunlardan dolayı bir araya gelerek İran'ı doğu ve batıdan kuşatmak istemişlerdir. Bu hükümdarın ölümünün ardından iktidara oğlu IV. Hürmüz (MS. 579-MS. 590) geçmiştir. Hız. Peygamber'in doğduğu ilk yıllarda Göktürkler; Orta Asya ile Ön Asya arasında kurulmuş olan güçlü Akhun varlığını ortadan kaldırmış ve Akhun bakiyesi olan Baktirya, Soğdiana, Afganistan, Pakistan coğrafyasına yerleşmenin mücadelesini vermekteydiler. Bu dönemin başında Göktürk hükümdarı Taspar'ın yapmış olduğu bir girişim ileride Göktürkler için olumsuz bazı gelişmelerin yaşanmasına yol açmıştır. Bu hükümdar döneminde Çin'deki hanedanlar Göktürk egemenliği altına girmişlerdi³⁸. Budizm'i kabul ederek Budistlerin kutsal kitabı olan Nirvana Sutra'yı Göktürk diline çeviren Taspar bununla yetinmemiş; Çin toprakları üzerindeki istikrarsızlığın iki önemli müsebbibi olan Chou ve Chi hanedanlıklarını yıkmıştır. Bu durum MS. 581 yılında Çin'in Sui hanedanı tarafından tek çatı altında birleştirilmesinin önünü açmış ve Göktürlere karşı Çin'de tek hanedan tarafından yönetilen güçlü bir devlet ortaya çıkmıştır³⁹. Taspar'ın MS. 581 yılında ölümünden sonra Talopien, Anlo ve İşbara arasındaki taht kavgalarının ardından; Göktürk kengeşi, İşbara'yı (MS. 581-MS. 587) iktidara getirmiş ve bu hükümdar da rakiplerine karşı üstünlük elde etmek için Çin'e yanaşmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde yaşanan iç çekişmeler MS. 582 yılında Göktürklerin doğu

³⁵ Bu dönem olaylarıyla ilgili olarak bkz. Johnston 2006, xiv;

³⁶ Altungök 2015, 87.

³⁷ Ostrogorsky 2006, 65, 66.

³⁸ Divitçioğlu 2000, 31.

³⁹ Eberhard 1947, 175, 191vd.

ve batısının siyasal anlamda birbirinden kopmasına neden olmuştur. Batı Göktürk yabgusu Tardu (MS. 576-MS. 603) ile aralarındaki iktidar kavgası yüzünden İşbara, Göktürk devletini Çin egemenliği altına sokmuştur. Böyle bir dönemde İşbara'dan sonra iktidara gelmiş olan Baga⁴⁰'nın (MS. 587-MS. 589) yanlış bir kararı Göktürkler için büyük bir yıkımı beraberinde getirmiştir⁴¹. Göktürklerin Doğu Roma'yla İran'a karşı kurmuş oldukları bir ittifak Doğu Roma'nın kurnaz bir şekilde İranlılar ve Göktürkleri karşı karşıya bırakmaları neticesinde Göktürklerin aleyhine gelişecek önemli bir savaşın gerçekleşmesiyle son bulmuştur. MS. 589 yılında İranlılar karşısında büyük bir mağlubiyetle karşı karşıya kalan Göktürkler, tamamen Çin'e bağımlı hale gelmişlerdir.

Doğu Roma hükümdarı II. Iustinus, Ermenistan sorunu yüzünden İranlılarla mücadele etmeye başlamıştır. Bu hükümdar döneminde Doğu Roma İran'a vergi veren bir ülke olmaktan çıkmıştır. Bu dönemde İranlılarla yapılan savaşlar nedeniyle; Doğu Romalıların I. Iustinionus döneminde ele geçirdikleri Hispania (İspanya) toprakları Langobardlar ve İtalya toprakları da Lombardlar tarafından ele geçirilmiştir. Bu savaşların neticesinde Doğu Romalıları hem batıda ve hem doğuda toprak kaybına uğramışlar ve ekonomik açıdan büyük kayıplar yaşamışlardır. Bu savaşlar iki büyük gücün önemli Arap müttefikleri olan Gassani ve Lakhmîleri de karşı karşıya getirmiştir. II. Iustinus dönemi bu iki Arap krallığının kendi aralarında yaptıkları savaşlarla devam etmiştir. II. Iustinus döneminde Doğu Romalıları, İranlılara karşı Göktürklerle diplomatik ilişkiler kurmuşlar ve bu çerçevede bir takım savaşların meydana gelmesini sağlamışlardır⁴². Bununla beraber Batı Göktürk hükümdarı Tardu, Karadeniz kıyısındaki önemli üslerden Kerc limanını MS. 576 yılında Doğu Roma'dan alarak Göktürklerin egemenlik alanını Karadeniz'e dayandırmıştır. Böylece Karadeniz ile Hazar denizi arasında yaşayan Hazarlar da Batı Göktürk egemenliği altına girmişler ve onların batı kolları şeklinde hareket etmişlerdir. Bu dönemde Hazarlar, İdil (Volga) nehri üzerindeki varlıklarından dolayı, doğu-batı ticaretinde önemli bir yere sahip olan kürk yoluna egemen bir konumdaydılar. Bu konumları, Göktürkler tarafından İranlılar ve Doğu Romalıları karşı büyük bir iktisadi koz olarak kullanılmıştır. II. Iustinus'un ardından iktidara gelen Tiberius (MS. 578-MS. 582) döneminde kısmen bir toparlanma yaşayan Doğu Romalıları; İtalya'yı Lombardların elinden almışlar fakat Slav topluluklarının Yunan yarımadasını istila etmelerine engel olamamışlardır⁴³. Tiberius'un ardından Doğu Roma'nın başına geçmiş olan Mauricius (MS. 582-MS. 602) ise Balkan şehirlerini istila etmek isteyen Avar ve Slav topluluklarıyla mücadele etmiştir⁴⁴. Diğer taraftan da Doğu Romalıları, Kuzey Mezopotamya şehirleri üzerinde kalıcı bir işgal kurmak isteyen İranlılarla uğraşmaktaydılar.

⁴⁰ İslam tarihi klasik kaynakları bu hükümdardan Şabe (Şabih) veya Save hakan şeklinde bahsetmişlerdir. Bkz. İbnü'l-Belhî 2008, 88. Ayrıca bkz. Togan 1981, 72.

⁴¹ Taht kavgalarından dolayı zor günler geçiren ve Batı Göktürklerle mücadele eden Doğu Göktürklerin başına geçen Baga'nın İran'a savaş açması tuhaf bir konudur. Onu böyle bir davranışa iten sebep halen daha anlaşılabilmiş değildir. Kendisi MS. 589 yılında yapılan savaş sırasında öldürülmüş ve ordusu dağılmıştır. Bkz. Togan 1981, 72.

⁴² Ostrogorsky 2006, 69.

⁴³ Bailly I, 110; Gregory 2008, 151.

⁴⁴ Bu toplulukların istila girişimleri ve bu istilaların mahiyetleriyle ilgili olarak bkz. Grenard 1992, 18, 19vd.

Hız. Peygamber'in olgunluk dönemi olan MS. 588-MS. 610 yılları arası dünyanın büyük güçleri arasındaki dengelerin değişmeye başladığı bir dönem olmuştur. Bu dönemin başlarında İran toprakları karışmış ve taht kavgaları meydana gelmiştir. İran'da komutanlar yönetim aleyhine güçlenmişler ve bu konumlarını kullanarak yönetime karşı gelmişlerdir. İranlı komutanlar ile saray arasında gerçekleşen kanlı taht kavgaları, batıda Doğu Roma'ya karşı elde edilen üstünlüğün kaybedilmesini beraberinde getirmiştir. İranlıların yaşadığı taht kavgalarına müdahil olan Doğu Roma; taht kavgaları sırasında II. Hüsrev'i (MS. 591-MS. 628) desteklemiş ve bu hükümdarın İran tahtına çıkmasını sağlamıştır⁴⁵. Böylece İran, Doğu Roma'nın önemli bir müttefiki haline gelmiştir. Bu dönemde doğuda Göktürklerin zayıflamış olmaları ve Çin egemenliği altına girmelerinden dolayı İranlılar doğu sınırlarında ciddi problemlerle karşılaşmamışlardır. Batı Göktürk yabguluğu Doğu Göktürk kağanlığının içerisinde bulunduğu karışıklığı fırsat bilerek yönünü doğuya dönmüş ve devletin iki büyük parçası birbiriyle mücadele etmeye başlamıştır. Baga'nın ölümünün ardından Doğu Göktürklerinin başına Tolan Kağan (MS. 589-MS. 600) geçmişti. Doğu Göktürk kağanı Tolan'ın Töles isyanları sonucunda öldürülmesi üzerine Batı Göktürk yabgusu Tardu kendisini bütün Göktürklerin kağanı olarak ilan etmiş fakat bu hükümdar da MS. 603 yılında gerçekleşen bir Töles isyanı sonucunda ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır⁴⁶. Bunun yanında MS. 602 yılında Doğu Roma tahtının kanlı bir darbe sonucunda el değiştirmesi Doğu Roma ve İran arasındaki güç dengesinin tekrar değişmesine neden olmuştur. Doğu Roma ordusunda yüzbaşı olarak görev yapan Phocas, bir darbe ile imparator Mauricius'u tahttan indirmiş ailesiyle beraber katletmiştir⁴⁷. Böylece Doğu Roma toprakları üzerinde Phocas'ın yedi yıllık baskı ve istibdat dönemi başlamıştır. İranlılar bu darbenin getirmiş olduğu istikrarsız ortamı fırsat bilerek kısa bir zaman içerisinde Doğu Roma topraklarını işgal etmeye başlamışlardır. Yine aynı dönemde Doğu Romalılar; Slav ve Avar istilalarıyla uğraşmak zorunda kaldıkları için İtalya üzerindeki egemenliklerini kaybetmişlerdir. Böylece Doğu Roma'nın eski Roma bakiyesi toprakları ele geçirme rüyası da son bulmuştur. Bundan böyle Slav kavimleri Balkan coğrafyasını kalıcı bir şekilde yurt edinmişlerdir.

Hız. Peygamber'in MS. 610 yılında risalet görevine başlamasından vefatına kadar olan dönemde dünya üzerinde yine büyük olayların ve önemli gelişmelerin meydana geldiğine tanık olmaktadır. Hız. Peygamber'in İslam dinini tebliğe başladığı MS. 610 yılında, Doğu Roma tahtını bir darbeyele ele geçirmiş olan Phocas yine Herakleios'un bir darbesiyle iktidardan uzaklaştırılmıştır⁴⁸. İranlılar Phocas döneminde Doğu Roma topraklarına yönelik istila faaliyetlerini bu dönemde de devam ettirerek kısa zamanda Perslerin batıda ulaştığı en geniş sınırlara ulaşmışlardır. Ateşperest bir dini yapıya sahip olan İranlıların; kısmen dejenere olmuş tek tanrıcı Doğu Roma'ya

⁴⁵ Dineverî 1371, 121; Ya'kûbî, I, 207; Taberî, II, 322; İbnü'l-Belhî 1339, 103; Mes'ûdî 2004, 167; Makdisî 1374, I, 519; Se'âlebî 1955, 426, 427; Girişmen 1336, 308; Hakikat 1362, 66, 67; Meşkür 1366, 98; Rawlinson, 591; Treadgold 1997, 231; Ostrogorsky 2006, 73; Gregory 2010, 152, 163.

⁴⁶ Rasyonî 1988, 97.

⁴⁷ Grantovski 1359, 172, 173; Ostrogorsky 2006, 76, 77, 78; Gregory 2008, 154.

⁴⁸ Ostrogorsky 2006, 79.

karşı üstünlüğü, Müslümanlar arasında üzüntü ve endişeye neden olmuştur. Bu dönemde Arap yarımadasındaki putperest Araplar format olarak Sâsânî ateşperestliğini kendilerine yakın olarak görmekteydiler. Bundan dolayı İranlıların Doğu Roma karşısındaki başarıları, putperest Arapları oldukça sevindirmiştir⁴⁹. Bu dönem Doğu Roma ve İran'ın birbirini uzun soluklu savaşlarla yıprattıkları bir dönemdir. Her iki imparatorluk yirmi beş yıl boyunca birbirleriyle savaşarak yıpranmışlar ve bunun sonucunda siyasi, idari ve iktisadi açıdan yorgun düşmüşlerdir. Aynı zamanda bu savaşlar sırasında her iki taraf ta büyük insan kayıplarına uğramıştır. Savaşlardan dolayı her iki imparatorluğun bünyesindeki topraklarda meydana gelen tabii afetler, kıtlıklar, ekonomik sıkıntılar nüfus göçünü beraberinde getirmiş ve bu devletler meydana gelen tabii afetlerin olumsuzluklarını ortadan kaldırmaya zaman bulamamışlardır. Bu durum da Hz. Peygamber'den sonra başlayan İslam fetihlerini kolaylaştırıcı bir etken olmuştur⁵⁰.

Bu dönemde doğuda ise Göktürkleri Çin egemenliğinden kurtaran Şipi Kağan'ın (MS. 609-MS. 619), ardı ardına Çin'e düzenlemiş olduğu seferler Sui hanedanının zayıflamasına neden olmuştur⁵¹. Göktürklerin Çinlilere karşı vermiş oldukları yıpratıcı savaşlar, Çin'de hüküm sürmekte olan ve Çin'i ilk defa tek çatı altında toplamış olan Sui hanedanının MS. 620 yılında yıkılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu hanedanın yıkılmasının ardından Çin'i uzun bir süre yönetecek olan, güçlü Tang hanedanı iktidara gelmiştir⁵². Buna karşılık MS. 621 yılında Doğu Göktürklerin başına geçen amca Bagatur ile Batı Göktürklerin başında bulunan Tong Yabgu (MS. 618-MS. 628) arasındaki siyasi çekişmeler, Göktürklerin Çin karşısında etkisiz bir politika takip etmesine sebep olur. Bu siyasi çekişmelere ülkedeki Sir-Tarduş isyanları da eklenince, Göktürkler zayıflamaya başlamışlardır. MS. 627 yılında Göktürk coğrafyası üzerindeki ağır kış koşulları hayvan sürülerinin telef olmasını beraberinde getirmiş ve ülke iyice zayıflamıştır. Bunun yanında Bagatur ve Tong arasındaki siyasi çekişmeler de devam etmektedir. Bu çekişme Tong Yabgu'nun MS. 628 yılında amcası tarafından tertip edilen bir suikastla ortadan kaldırılmasıyla son bulmuştur. Fakat Bagatur'un kendisi de MS. 630 yılında Çinlilerin tuzağına düşerek esir edilmiş ve I. Göktürk Devleti tarih sahnesinden çekilmiştir. Bagatur'un yanlış politikaları doğudan daha güçlü olan Batı Göktürklerinin de zayıflamasına neden olmuştur. Böylece Göktürkler, Çin'deki güçlü Tang hanedanının egemenliği altına girmişlerdir⁵³. İran'a karşı büyük başarılar kazanan ve Rey'e kadar İran topraklarını ele geçiren Batı Göktürkler, Tong Yabgu'nun öldürülmesiyle bu savaşlara son vermek zorunda kalmışlardır. Göktürklerin dağılmasından

⁴⁹ Bu konuyla ilgili geniş tafsilat için "Siyasi Açıdan Arap-İran İlişkileri (Sâsânîler Dönemi)" adlı çalışmamıza bakılabilir. Ayrıca bu konuyla ilgili olarak bkz. Taberi, II, 326; Makdisi, I, 520, Togan 1981, 72vd.

⁵⁰ Ostrogorsky 2006, 102vd.

⁵¹ Divitçioğlu 2000, 32.

⁵² Eberhard 1947, 197, 202, 204.

⁵³ Rasonyi 1988, 97.

sonra egemenlik alanları üzerinde Türğişler⁵⁴ ortaya çıkmışlar ve II. Göktürk devletinin kuruluşuna kadar bu coğrafyayı kendi ellerinde bulundurmuşlardır⁵⁵.

Doğu Roma ve İran arasında yirmi beş yıl süren uzun soluklu ve yıpratıcı bir savaşın MS. 628 yılında bitmesinin ardından çok farklı bir gelişme meydana gelmiştir. Hz. Peygamber, kendi döneminin iki büyük gücü olan Doğu Roma ve İran hükümdarlarına İslam'a davet mektupları göndermiştir⁵⁶. Kendisi bu iki imparatorluğun uzun soluklu savaşlarla birbirlerini yıpratıklarını ve her ikisinin de güçten düşüklerini görmekteydi. Siyasi ve iktisadi anlamda güçten düşmüş bu iki devletin kurtuluş yolunun İslam dinine girmekte olduğunu onlara bir mektupla hatırlatmış ve bunu "İslam'a girin ki kurtuluş bulasınız" şeklinde özetlemiştir. Hz. Peygamber'in kendisine göndermiş olduğu elçiyi Herakleios, Kudüs ziyareti sırasında karşılamıştır. Doğu Roma imparatoru Herakleios bu daveti büyük bir olgunlukla karşılamış ve kendisine kıymetli hediyeler göndermiştir. Fakat İran hükümdarı II. Hüsrev bu daveti aynı olgunlukla karşılamamıştır. Kendisine gelen elçiyi azarlayarak mektubunu yırtmıştır. Bununla yetinmeyerek Hz. Peygamber'in tutuklanması için emir vermiştir. Hz. Peygamber'in dünyadaki gelişmeleri çok yakından takip ettiğini; dünyanın doğusunda ve batısında hangi olayların cereyan ettiğini bildiğini, onun birçok uygulamasında görmekteyiz. II. Hüsrev'in, oğlu Şireveyh tarafından öldürüldüğünü İranlıların Yemen valisine kendisi haber vermiştir. Bunun yanında İran'dan oldukça çekinen Araplara: "Artık İran'dan korkmayın, çünkü başlarına bir kadın geçirmişlerdir. Başlarına kadın geçiren bir topluluktan hayır gelmez"⁵⁷. şeklinde bir ifadeyle İran tahtına Borandokht adında bayan bir hükümdarın geçtiğini haber vermiştir. Ayrıca kendisi Zîkar savaşında, Benî Şeybân kabilesinin İranlılara karşı düzenledikleri savaşı takip etmiş ve İranlıların mağlubiyetiyle sonuçlanan bu savaşın akıbeti hakkında insanlara bilgi vermiştir⁵⁸. Bunun yanında Hz. Peygamber'in Çin hükümdarına bir elçilik heyeti göndererek kendisini İslam dinine davet ettiğini ve imparatorun deniz yoluyla gelen altı kişilik heyeti bir hafta boyunca misafir ederek kıymetli hediyelerle geri gönderdiğini yine Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Bununla beraber Hz. Peygamber'in Göktürk hükümdarlarına İslam'a davet mektubu gönderip göndermediği malumumuz değildir. Hz. Peygamber'in davet mektuplarını göndermiş olduğu MS. 628 yılı Göktürkler için çok karışık bir yıldır. Batı Göktürk hükümdarı Tong Yabgu'nun amcası Bagatur tarafından bir suikastla öldürüldüğü; Doğu Göktürklerin ağır kış şartları ve hayvan kırımlarıyla ekonomik bir çıkmazın içinde bulunduğu bir dönemdi. Dolayısıyla Göktürklerin içinde bulunduğu karışık bir dönemden dolayı dünyadaki gelişmeleri yakından takip eden Hz. Peygamber'in kendilerine elçi göndermemiş olması

⁵⁴ Türğişler, Emeviler dönemindeki Arap istilalarını Orta Asya'da büyük oranda durdurmuşlardır. Bkz. Sarıçam ve Aycan 1993, 79, 80.

⁵⁵ Bkz. Salman 2002, 412vd.

⁵⁶ Taberî, II, 449vd; Makdisi, 120; Cüzcânî I, 128; Gerdîzî, 93; İbnü'l-Kesir, II, 296-299.

⁵⁷ Taberî, II, 333; Makdisi, *Kitabu'l-Bed' ve't-Târih*, I, 521; Se'âlebi, 469; Cüzcânî, I, 170; Kazvîni, 125. Eskiçağ ve Erken Ortaçağlarda imparatorluklar genelde erkekler tarafından yönetilmiştir. Tahta kadınların çıktığı çok nadirdir. Hanedan üyelerinden ülkeyi yönetecek erkek kalmadığı zaman ya komutanlardan birisi veya soylulardan birisi tahta otururdu. Tahta bir kadının çıkması durumunda ülkeyi yönetebilecek bir erkeğin bulunmadığına hükmedilirdi.(y.n)

⁵⁸ İbnü'l-Belhi, 93; Mes'ûdi, 170

olasıdır. Buna rağmen çağdaş bazı tarihçiler Tong Yabgu'ya gönderilen bir elçilik heyetinden de bahsetmektedirler⁵⁹.

Hz. Peygamber sadece dünyanın bu iki büyük gücü olan Doğu Roma ve İran'ı değil aynı zamanda onların vasalı olan civar hükümdarlarını da İslam dinine davet etmiştir. Doğu Roma'nın vasalı olan Mısır'daki Koptah⁶⁰ların hükümdarı Mukavkis'a, yine Doğu Roma'nın Suriye, Filistin ve Ürdün coğrafyasına hâkim olan vasalları Gassani hükümdarına, Doğu Roma'nın Batı Afrika'daki müttefikleri Etiyopya hükümdarına İslam'a davet mektupları göndermiştir. Bunun yanında İranlıların Yemen valisine, Yemen'de bağımsız bir İran vassalı olan Havze b. Ali'ye, İranlıların Bahreyn valisi Münzir b. Sava'ya da İslam'a davet mektupları göndermiştir. Hz. Peygamber'in İslam'a davet mektubu göndermiş olduğu coğrafyalar çok ilginç bir şekilde kendisinden sonraki çeyrek asır içinde Müslümanların eline geçmiştir. Hz. Peygamber'in İslam'a davet amacıyla gönderdiği elçilerine en sert tepkiyi Gassaniler göstermişlerdir. Gassaniler; Tihame ve Hicaz coğrafyası üzerinde güçlü bir Arap devletinin varlığına hiçbir zaman tahammül edemezlerdi. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in, Gassanilerin Havran valisi Şurahbil b. Amr'a elçi olarak gönderdiği Haris b. Umeyr şehit edilmiştir. Bunun sonucunda da Müslümanların, Doğu Roma'yla karşı karşıya gelmesine neden olmuşlardır. Hz. Peygamber; elçisinin şehit edilmesine karşılık, Doğu Roma'nın müttefiki Gassanilere savaş ilan etmiş ve Doğu Romalılar ile Gassanilerden müteşekkil bir orduyla MS. 629 yılında savaşmak zorunda kalmıştır. Müslüman Arapların İranlılardan korkulmaması gerektiğini gösteren Zıkar savaşının ardından; MS. 629 yılında gerçekleşen Mute Savaşı da Müslümanlara Doğu Roma'dan da korkmalarına gerek kalmadığını net bir şekilde göstermiştir.

Hz. Peygamber'in vefat ettiği MS. 632 yılında artık iyice güçten düşmüş bir vaziyette olan Doğu Roma ve İran imparatorlukları bulunmaktaydı⁶¹. Bununla beraber Müslümanlar psikolojik olarak kendilerini her iki ülkeyle savaşabilecek güçte görmeye başlamışlardır. Ayrıca dünyanın diğer önemli bir gücü olan Göktürkler tarih sahnesinden çekilmiş ve yerlerini zayıf bir Türgiş varlığına bırakmışlardır. Çin ise kendi siyasi birliğini tamamlamakla meşguldü. Böyle bir zamanda Müslümanlar, Arap yarımadası üzerinde büyük bir güç haline gelmişlerdi. Bunun akabinde başlayan İslam fetihleri sonucunda; MS. VII. yüzyılın ilk çeyreğinde sürekli olarak Doğu Roma ve İran arasında el değiştiren Mısır, Suriye ve Filistin coğrafyalarının Müslümanlar tarafından kalıcı bir şekilde ele geçirilmesiyle son bulmuştur. Çeyrek asırlık bir mücadelenin ardından İran imparatorluğu kısa bir zaman içinde çökmüş; Doğu Romalılar ise Asya ve Afrika'daki topraklarının birçoğunu Müslümanlara kaptırmışlardır⁶². İseviliğin ortaya çıkarak yayılmış olduğu bu coğrafyalarda bundan böyle İslam dini

⁵⁹ Konuyla ilgili farklı bilgiler için bkz. Uluçay 1977, 105; Kitapçı 1989, 100; Günay ve Güngör 2003, 249, 250.

⁶⁰ Koptah veya günümüzdeki ifadesiyle Kıpti kelimesi antik dönem Mısır halkını ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu kelime Nil deltasının başlangıcında yer alan Memphis şehrinin üzerinde bulunduğu coğrafyadan adını almaktadır. Bu coğrafyaya Hikaptah adı verilmekteydi. Bu isim adını bu coğrafya üzerinde ortaya çıkan Ptah kültüründen almıştır. Zamanla bu coğrafya üzerinde yaşayan kimselere Koptah adı verilmiş ve bu isim günümüze Kıpti şeklinde gelmiştir. (y.n)

⁶¹ Ostrogorsky 2006, 103.

⁶² Grenard 1992, 24, 25.

yayılmaya başlamış ve Hıristiyanlık Doğu Roma'yla beraber Avrupa coğrafyasına çekilmeye başlamıştır.

Sonuç

Sonuç olarak Hz. Peygamber'in dünyaya geldiği dönem, dünya üzerinde önemli olayların meydana gelmiş olduğu bir zaman dilimidir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'den önce antik dönemlerde yaşayan Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa gibi ulu'l-azm peygamberler de güçlü uygarlıkların ve güçlü hükümdarların hüküm sürdükleri dönemlerde tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır. Hz. Peygamber'in dünyaya geldiği dönemde dünya üzerinde dört büyük gücün varlığına şahit olmaktadır. Birincisi Roma imparatorluğunun doğudaki bakiyesi olan Doğu Roma imparatorluğudur. İkincisi ise Ön Asya'da Mezopotamya ve İran topraklarını egemenliği altında bulduran; Fırat nehriyle Ceyhun nehri arasındaki sahaya hükmeden Sâsânîlerdir. Üçüncü büyük güç ise sınırlarını Karadeniz'den Büyük Okyanus'a kadar genişletmiş olan I. Göktürk devletidir. Dördüncü büyük güç ise Hz. Peygamber'in dünyaya geldiği dönemde siyasi birliğini yeni tamamlamış olan Çin'di. Ayrıca Kafkasların kuzeyinde Göktürlere bağımlı olarak varlıklarını devam ettiren Hazarlar da önemli bir yere sahiptir. Avrupa coğrafyasında ise doğudan gelen Cermen topluluklarının etkisiyle Batı Roma yıkılmış ve feodalite rejimi Batı ve Kuzey Avrupa'yı etkisi altına almıştır. Bunun yanında Ortadoğu coğrafyasında yaşayan Arap krallıkları ise Doğu Roma ve İran'a bağımlı olarak varlıklarını devam ettirmekteydi. Doğuda Göktürkler bir yandan Çin'deki hanedanlarla mücadele etmişler; diğer yandan ise İranlılar ve Doğu Romalılarla mücadele ederek sınırlarını batıya doğru genişletmeye çalışmışlardır. Göktürkler kısa zamanda Çin'i egemenlikleri altına almışlar; batıda İranlılar ve Doğu Romalılarla siyasi, askeri ve diplomatik bir takım ilişkiler geliştirmişlerdir. Fakat Göktürkler kısa bir zaman sonra tarih sahnesinden çekilmişler ve egemenlik alanları üzerinde Türgişler ön plana çıkmıştır. Çin'deyse, Çin ülkesini tek bir çatı altında toplayan Sui hanedanı yerini kendisinden daha güçlü olan Tang hanedanına bırakmıştır. Hz. Peygamber'in yaşamış olduğu coğrafya ise dünyanın büyük güçlerinin itibar etmedikleri işgalden uzak bir yerdi. bu coğrafya üzerinde yaşayan Arap kabileleri cahiliye adı verilen yaşam tarzının esiri durumundaydılar. Hz. Peygamber'in vermiş olduğu tevhid mücadelesi sonucunda Arap yarımadası üzerindeki topluluklar putperestliği terk ederek; tek bir çatı altında birleşmiş ve güçlü bir konuma ulaşmışlardır. Buna karşılık Doğu Romalılar ve İranlılar; Anadolu, Mısır, Suriye, Filistin ve Mezopotamya coğrafyası üzerinde gerçekleştirmiş oldukları çeyrek asır süren savaşlar neticesinde siyasi, idari ve iktisadi açıdan güçlerini kaybetmişlerdir. Bu durum da Hz. Peygamber'in vefatından sonra başlayan İslam fetihlerini kolaylaştırıcı bir etki ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucunda İran medeniyeti tarih sahnesinden çekilmiş; Doğu Romalıların Asya ve Afrika'daki önemli toprakları olan Mısır, Suriye, Ürdün ve Filistin coğrafyaları ise Müslüman Arapların eline geçmiştir.

Kaynaklar

- AKŞİT, Oktay, *Hellenistik ve Roma Devrinde Likya*, İÜEF Yayınları, İstanbul, 1971.
- ALTUNGÖK, Ahmet, Taner Yıldırım, *Siyasi Açıdan Arap İnan İlişkileri*, Mutlu Yayınları, İstanbul, 2016.
- BAILLY, Auguste, *Bizans Tarihi*, (Çev. Haluk Şaman), Tercüman Yayınları, İstanbul, (Trs).
- BEDİRHAN, Yaşar, *Ortaçağ Tarihi*, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya, 2007.
- BURY, John Bagnell, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D to 800 A.D, c. I*, Adamant Media Corporation, 2005.
- CÜZCÂNÎ, Ebû Ömer Osman b. Muhammed, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. I, İntişârât-ı Dünyây-i Ketâb, (Yrs), (Trs).
- ÇAĞATAY, Neşet, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1957.
- DAYF, Şevki, *Târîhu'l Edebü'l A'rabî el-Asru'l Cahilî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, 1960.
- DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davûd, *Ahbaru't-Tivâl*, c. I, (Trc. Mahmûd M. Damegânî), Tahran, 1371.
- DIEHL, Charles, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul, 1989.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Kök Türkler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.
- EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1947.
- GERDÎZÎ, Ebû Sa'îd Abdulhey b. Dehhâk b. Mahmûd, *Zeynü'l-Ahbâr*, (Trs), (Yrs).
- GİRİŞMEN, Roman, *İnan ez Agaz ta İslam*, (Trc. Muhammed Mu'in), Tehran, 1336.
- GRANTOVSKÎ, E. A, *Tarih-i İnan Zaman-ı Bastan ta Emruz*, (Trc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tahran, 1359.
- GREGORY, Timothy E., *Bizans Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- GREGORY, Timothy E, *A History of Byzantium*, Singapore, 2010.
- GRENARD, Fernand, *Asyanın Yükselişi ve Düşüşü*, MEB Yayınları, İstanbul, 1992.
- GÜNALTAY, Şemseddin, *Yakın Şark; Elam ve Mezopotamya*, TTK, Ankara, 1987.

GÜNAY, Ünver; GÜNGÖR, Harun, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003.

HAKİKAT, Rafi, *Tarih-i Kûmis*, Tahran, 1362.

HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, TİB Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

İBNÜ'L-BELHÎ, "Farsname", (Çev.; Abdulhalik Bakır; Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, (Edt.; Abdulhalik Bakır), Ankara, 2008, ss. 23-150.

İBNÜ'L KELBÎ, *Putlar Kitabı* (Kitabu'l-Esnâm), (Çev. Beyza Düşüngen), TTK Yayınları, Ankara 1969.

İBNÜ'L-KESİR, Ebû'l-Fida İsmail İmâduddin b. Ömer b. Davûd, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Çev.; Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul, (Trs).

İNAN, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

JOHNSTON, Howard J. D., *East Rome, Sasanian Persia and the End of Antiquity*, Variorum Collected Studies, Cornwall, 2006.

İPLİKÇİOĞLU, Bülent, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1984.

KAZVİNÎ, Hamdullah b. Ebû Bekr Ahmed Müstevfi, *Tarih-i Guzîde*, (Thk.; A. Hüseyin Nevâî), İntişarat-ı Emir Kebir, (Yrs), (Trs).

KİTAPÇI, Zekeriya, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler*, SÜ Yayınları, Konya, 1989.

KRAMER, Samuel Noah, *Sümerler*, (Çev. Özcan Buze), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2002.

KONUKÇU, Enver, *Kuşan ve Akhun Tarihi*, Ezurum, 1971.

LENDERING, Jona, *Roma Mermer Şehir*, (Çev. Burak Sengir), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.

LİGETİ, Lajos, *Bilinmeyen İç Asya*, c. 1, 2, MEB Yayınları, Ankara, 1990.

MAKDİSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekasîm*, c. II, (Trc.; A. Nâkî Münzevî), Kütüphaney-i Tarih-i İslam, 1361.

MAKDİSÎ, Mutahhar b. Tahir, *Kitabu'l-Bed' ve't-Târih*, c. I, (Trc. M. Rıza Şefî Kudkenî), Tehran, 1376.

- MANGO, Cyril, *Bizans; Yeni Roma İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- MANSEL, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK, Ankara, 1999.
- MES'ÛDÎ, *Murûc ez-Zeheb* (Altın Bozkırlar), (Çev.; D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.
- MEŞKÛR, Cevad, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran, 1366.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara, 2006.
- RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988
- RAWLINSON, George, *A Manuel of Ancient History from the Earliest Times to the Fall of the Sassanian Empire*, Oxford Universty Press, Second Edition, (Trs).
- ROUX, Jean Paul, *Türklerin Tarihi*, Milliyet Yayınları, (Yrs), 1991.
- SALMAN, Hüseyin, "Türgişler", *Türkler Ansiklopedisi*, c. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 312-420.
- SARIÇAM, İbrahim; AYCAN, İrfan, *Emeviler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- SE'ÂLEBÎ, Abdulmelik b. Muhammed b. İsmâil Nişâbüri, *Gureru'l Ahbâr Mülûku'l-Fars ve Siyerihum*, Paris, 1955.
- SICKER, Martin, *The pre-Islamic Middle East*, Greenwood, 2000.
- SINOR, Denis, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul, 2002.
- ŞAHİD, İrfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, c. 1, Harvard University Press, 1995.
- ŞEYH, Mustafa, *el-A'rab Kable'l-İslâm*, Dâru'l-Me'arifetü'l Câmi'iyye, İskenderiye, 1993
- TABERÎ, Muhammed Cerir, *Tarih-i Taberi*, (Çev. M. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınları, c. I, İstanbul, 1982.
- THOMSON, George, *Tarih Öncesi Ege*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.
- TREADGOLD, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, California, 1997.
- ULUÇAY, Çağatay, *İlk Türk Müslüman Devletleri*, MEB. Yayınları, İstanbul, 1977.

ÜLGEN, Pınar, "Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış", *Mukaddime*, S. I, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2010.

VASILIEV, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, c. I, (Çev. Arif Müfid Mansel), Maarif Yay., Ankara, 1943. 1952.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshak, *Tarih-i Yakûbî*, c. II, (Terc.; Muhammed İbrahim Ayeti), Tahran, 1382.